

УДК 329.17

Є. В. Перегуда
доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри політичних наук
Київського національного університету будівництва і архітектури

ТЕОРЕТИЧНІ СУПЕРЕЧНОСТІ ЯК «РОДИМІ ПЛЯМИ» УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Актуальність дослідження українського націоналізму пов'язана зі зростанням його ролі в сучасній Україні. Ідеться не лише про організації, які публічно визнають його своєю ідеологією. Після зміни влади у 2014 р. націоналізм взяли на озброєння навіть ті політичні сили, які раніше інакше позиціонувались у політичному спектрі. Сучасні носії націоналізму прагнуть вивести його за межі вузькорегіональної ідеології, нав'язати його більшості регіонів України. Досвід добровольчих батальйонів свідчить, що це цілком можливо щодо частини російськомовних громадян. Але саме внаслідок цього найближчим часом націоналізму доведеться давати відповіді на питання, над якими його носії раніше не замислювалися. Цьому заважатимуть матриці, властиві українському націоналізмові від його зародження. Тому актуальним є повернення до джерел для додаткового дослідження його вихідних положень, з'ясування, що саме націоналісти мають зберегти в арсеналі, а від чого вони могли б відмовитись без ризику для політичної ідентифікації.

Мета статті – реконструювати теоретичні суперечності націоналістичного руху, які виникли на зламі ХІХ–ХХ ст. Ми зосередимося на ідейному багатті мислителів та організацій, які діяли на землях, що входили до складу Російської імперії («Братство тарасівців», Українська народна партія, їхні діячі, насамперед Микола Міхновський). У перспективі це дасть змогу робити висновки, наскільки ця ідеологія мала потенціал у регіонах із менш інтенсивною, як вважають націоналісти, національною свідомістю, а наскільки вона ігнорувала їхню специфіку, орієнтувалася на нав'язування ідеологем.

Діяльність указаних структур неодноразово ставала об'єктом дослідження. До неї звертались І. Курас, В. Головаченко, М. Кармазіна, А. Коцур, Ю. Левенець, В. Малиновський, С. Наумов, Ф. Турченко тощо. Увага приділялось реконструкції національної ідеї у викладі цих організацій і політиків. Але залишаються малодослідженими такі аспекти, як відповідність ідей націоналістів актуальним питанням суспільного розвитку.

Насамперед варто проаналізувати умови становлення націоналізму в Наддніпрянщині. Унаслідок реформ ХІХ ст. вона перетворилась на індустріально розвинений регіон. У Європі капіталізм призвів до розвитку освіти, залучення мас до суспільного життя, формування різночинної інтелігенції, «націоналізації» суспільних рухів, становлення державності. В Україні ці тенденції гальмували залишки феодалізму. Їх наслідками були аграрне перенаселення та зубожіння. Це стримувало й культурний розвиток. Близько 80% мешканців Наддніпрянщини були неписьменними.

Отже, на зламі століть в Україні пробивались тенденції, властиві капіталізму, але соціальна структура була деформована. Панівні класи були неукраїнцями або русифікованими. За ментальними властивостями селяни здебільшого були українцями, але структура їхньої національної свідомості була іншою, ніж в інтелігенції. Для останньої нація – це політика, для перших – земля й хліб. Український робітничий клас розвивався, але регіонально нерівномірно, на нього впливали інші культури. Ця структура змусила свого часу М. Драгоманова наполягати на єдності соціальних і національних завдань українського руху, але ця теоретично правильна теза ставила перед рухом складну проблему, як співвіднести ці завдання в гаслах і тактиці. Ситуація ускладнювалась й тим, що український рух конкурував із загальноросійськими партіями та організаціями нацменшин, а також тим, що внаслідок демократизаційних процесів у Європі популярними ставали інші, крім націоналізму, теорії, зокрема марксизм, лібералізм, анархізм.

Основні ідеї «Братства тарасівців» були закладені в «Програмних засадах» (1891), «Profession de foi молодих українців» (1893), «Проекті Статуту» (1893). Метою «Братства» проголошувалось створення української держави: «Самостійна суверенна Україна: соборна, ціла й неподільна, від Сяну по Кубань, від Карпатів по Кавказ, вільна між вільними, рівна між рівними» [8]. Але її створення «братчики» вважали далекою перспективою. Як перехідний етап вони виступали за перетворення Росії в демократичну федеративну республіку. У «Profession de foi» питання самостійності взагалі не ставилося.

Програма «Братства» включала одержавлення надр, промисловості, націоналізацію землі. Із цього погляду «тарасівці» були більшими соціалістами, ніж партії, що виникли пізніше. Логічне питання: чому їх вважають націоналістичною організацією? Адже ідея незалежності не є прерогативою націоналістів. Її поділяли галицькі націонал-демократи й соціал-демократи, навіть деякі наддніпрянські соціалісти. Ідентифікувати програму «Братства» як націоналістичну вимагають кілька моментів.

Це акцентування на вольовому началі як рушії суспільного розвитку, що є яскравою ознакою націоналістів. Вони вважають волю, агресивність чинником, що об'єднує націю, попри соціальні відмінності.

Також «братчики» декларували, що борються за права нації, а не певного класу. Але в цьому полягає й суперечність їхньої програми, адже вона містила акцентовані соціалістичні гасла, які мали виражений класовий характер. Ця суперечність пояснюється етносоціальною структурою українського суспільства. Але тоді тарасівці постають спадкоємцями М. Драгоманова, втілюючи його ідею про те, що бути соціалістом та українцем – одне й те саме.

Ще одним свідченням націоналізму «Братства» називають гасло «Україна для українців». Але в програмних засадах це гасло повністю сформульовано так: «Україна для українців, себто, що визнають себе українцями» [8], тобто не лише етнічних українців. Підтвердженням є й «Проект Статуту», згідно з яким членом «Братства» міг бути кожен, хто співчував українській справі, не зважаючи на національність. Зі сказаного випливає, що «братчики» керувалися концепцією політичної нації, яка виводить їх за межі вузького розуміння націоналізму. Але тут знову виникає суперечність, оскільки їхні соціалістичні гасла пояснювались саме етнічним розумінням українства. Отже, якщо йдеться про програму дій організації, то «тарасівці» керувалися концепцією етнічної нації, а якщо про її соціальну базу, агітаційні аспекти – політичної.

У цьому немає дивини: тактика дає більше простору для опортунізму, ніж стратегія. Але із цим не збігається четвертий чинник націоналістичної ідентифікації «Братства», а саме: «екстремізм щодо відступників». І тут нова проблема. Хто є «відступником»? Чи були ними самі лідери «Братства», коли допускали автономію України як перехідний етап на шляху досягнення мети? «Тарасівці» на це відповідають так. Проміжну мету декларувати допустимо, але якщо не випускаєш з уваги кінцеву мету. Але досягнення проміжних цілей передбачає співробітництво з тими, хто їх поділяє, нехай вони не погоджуються щодо кінцевої мети. Інакше ти просто ніколи не досягнеш проміжних цілей. Або навіть якщо вони будуть досягнуті, то зусиллями тих, кого ти вважаєш відступником, і саме вони очолять цей процес. Тобто, у цьому випадку доцільна тактика блокування з тимчасовими попутниками, а не «екстремізм щодо відступників».

Надалі розвиток націоналізму в Наддніпрянщині був насамперед пов'язаний із Миколою Міхновським [1, с. 443]. Він висувається на провідні позиції як теоретик та організатор. Він – автор документа «Самостійна Україна», який кілька років був програмою Революційної української партії (далі – РУП). Коли в РУП зросло невдоволення занадто націоналістичним ухилом цього документа, М. Міхновський створив Українську народну партію (далі – УНП), став, по суті, єдиним її теоретиком. Відтак він був автором таких програмних документів партії, як «Робітницька справа в програмі УНП», «Десять заповідей УНП», «Справа української інтелігенції в програмі УНП», «Націоналізм і космополітизм» тощо.

М. Міхновський декларував себе як продукт європейського націоналізму XIX ст., неодноразово посилався на «Весну народів», нагадував, що націоналізм «рвав кайдани» [3, с. 159]. Його концепцію називають націонал-солідаризмом. Акцентовано вона міститься в «Десяти заповідях»: «1. Одна, Єдина, Неподільна, Самостійна, Вільна, Демократична Україна, Республіка робочих людей – це ідеал української людини, за здійснення якого ти повинен боротися, не шкодуючи свого життя. 2. Усі люди твої брати. Але москалі, поляки, мадяри й жида – це вороги нашого народу, як довго вони панують над нами й визискують нас. 3. Україна для українців, тому виганяй з неї всіх ворогів-зайдів. 4. Усюди й завжди живий української мови. Хай ні дружина твоя, ні діти твої не поганяють твоєї господи мовою чужинців-гнобителів. 5. Шануй діячів рідного краю, ненавидь його ворогів, зневажай перевертнів-відступників і добре буде цілому твоєму народові й тобі. 6. Не вбивай Україну своєю байдужістю до народних ідеалів. 7. Не зробиш ренегатом-відступником. 8. Не обкрадай власного народу, працюючи на ворогів України. 9. Допмагай своєму землякові поперед усіх, держись купи. 10. Не бери собі дружини в чужинців, бо твої діти будуть тобі ворогами; не приятелюй із ворогами нашого народу, бо цим ти додаєш їм сили й відваги; не накладай вкупі з гнобителями нашими, бо зрадником будеш» [2, с. 141–142].

Як найрадикальніший із колишніх «тарасівців» він намагався подолати ідейні суперечності, які були властиві «Братству». Зокрема, він відмовився від концепції політичної нації. Майбутня держава для нього – «держава одноплемінного національного змісту». На управлінські посади в ній не могли претендувати представники неукраїнської національності [6, с. 149]. Заходи майбутнього уряду, згідно з М. Міхновським, розрізнялись щодо різних етнічних спільнот. Так, при націоналізації землі він збирався землі поміщиків-українців викопувати, а росіян, поляків – конфіскувати безкоштовно. Більше того, М. Міхновський виступав проти міжетнічних шлюбів.

Намагався він і подолати суперечність між соціалістичними та національними завданнями руху. Документи УНП зберігали традиційні соціалістичні вимоги, зокрема усупільнення виробництва, деякі інші заходи (8-годинний робочий день, мінімум зарплати, безкоштовну медицину, впровадження інспекції праці тощо). Але її соціалізм суттєво відрізнявся від російської й навіть української соціал-демократії. Розв'язання національного питання УНП називала «порогом, через який народи вступають у чистий святий храм соціалістичного устрою». Отже, це розв'язання не лише хронологічно передувало вирішенню питань соціальних, воно було його передумовою.

У робочому питанні М. Міхновський пояснював це так. Робітники конкурують за робочі місця. В імперіях російські та польські робітники ніколи не дадуть українцям змогу працевлаштуватися [5, с. 140]. М. Міхновський стверджує, що лише українська держава здатна захистити українських робітників. Виходить, що в безробітті робітників винуватий не капітал, а робітники іншої національності, які відтак перетворюються на головного ворога українського пролетаріату, на відміну від «своїх» буржуазії. Більше того, в цьому разі навіть іноетнічна буржуазія перестає бути ворогом українського робітника. Як це узгодити із соціалістичним характером УНП?

Цю суперечність можна пояснити двома способами. По-перше, якщо враховувати етнічне розуміння нації й її положення, згідно з якими зброя не повинна бути складена, поки в Україні залишиться «хоча б один ворог-чужинець», тобто приватна власність має бути ліквідована, заводи – одержавлені, а неукраїнці, включно робітники, – вигнані з України. По-друге, ця суперечність формально долається, оскільки в майбутній державі допускається дискримінація робітників за етнічною ознакою [10, с. 112] (незалежно від того, хто є власником заводів – приватний капітал або держава). Тобто, економіка має триматися на рабській праці. Як відомо, ця схема у XX ст. була реалізована в тоталітарних державах.

М. Міхновський також прагнув вирішити суперечність, пов'язану з розрізненням етапів досягнення незалежності. У «Самостійній Україні» й деяких інших працях відсутня вказівка на те, що між тодішнім станом України та її незалежністю існують проміжні етапи. Про це свідчить й оцінка «демократії пануючої нації», яка, на його думку, є «страшна річ для поневоленої нації» [5, с. 139]. Але, всупереч цьому, документи УНП припускали існування перехідних етапів на шляху до національної держави, зокрема автономію України.

Ще одна суперечність пов'язана з тодішнім поширенням ліберальних концепцій. М. Міхновський і УНП формально не відторгують ліберального гуманізму, більше того, називають себе «козмофілами» [9, с. 20], викривають самодержавство за придушення прав і свобод людини. Але аналізують ці права та свободи крізь призму етнічного націоналізму, тому права людини для них, по суті, існують лише як колективні, а не особистісні. Саме в національних спілках, уважає М. Міхновський, «індивідуальність набирає сили, краси й розцвіту» [4, с. 159]. З одного боку, дійсно, індивідуальність не може себе проявляти поза соціальними відносинами, але, з іншого – у його працях відсутнє теоретичне обґрунтування співвідношення між свободою як вибором і примусом до свободи, між позитивною та негативною свободою. Нез'ясування цих важливих аспектів призводить, зокрема, до ігнорування найважливішого права – на життя: «Українська нація мусить ... добути визволення з рабства національного та політичного, хоч би пролилися ріки крові».

Аграрна програма УНП містила такі вимоги: перехід земель у селянські руки; нормування орендної плати, яку селяни виплачують поміщикам; перехід до орендного фермерства, що дасть селянам змогу переконатись, що «клас земельної аристократії, який живе в оренду, є класом суспільних паразитів». Важливим напрямом аграрної реформи УНП вважала націоналізацію землі. Як уже говорилось, партія планувала, що у власників-українців землю відберуть шляхом викупу, в інших – без нього. Ми не впевнені, що селяни-українці зрозуміли б, чому держава (а відтак вони як платники податків) має витрачати кошти на викуповування земель у поміщиків, нехай етнічних українців.

Узагалі проблема соціальних союзів залишилась невирішеною в концепції М. Міхновського. Перехід до етнічної концепції нації не сприяв чіткому баченню заходів революційного уряду. Гасло об'єднання з «одноплемінниками» не давало змоги пояснити трудівникам-українцям, чому вони мають об'єднуватися з панівними групами, надавати останнім шльги лише на тій підставі, що вони належать до того ж етносу, що й трудівники.

Недооцінка проблеми соціальних союзів, невміння їх вибудувати пов'язані саме з етнічною концепцією нації, а також недооцінкою змін, які відбувались у суспільстві. Виходячи з указаної концепції посилення уваги європейської соціал-демократії до національного питання, М. Міхновський робив висновок, що «робітницький рух нині вступив у нову фазу свого розвитку: він став із космополітичного національним». Ця теза була певною мірою справедлива для Європи, де трудівники добились демократичних механізмів формування влади. Іншою була ситуація в Російській імперії, де держава не виражала інтереси ані широких соціальних верств, ані національностей. Самодержавство пригнічувало всі соціальні групи й нації. Тому теза про націоналізацію робітничого руху була як мінімум передчасною.

Головною рушійною силою боротьби, на думку М. Міхновського, була інтелігенція. Вона мала не лише «розплющити очі рабам», з чим погодилися б й інші політичні сили, а й безпосередньо взятися за зброю. Проблема полягала в якості інтелігенції, її готовності до боротьби. М. Міхновський сподівався, що інтелігенція «третьої хвилі» буде національно свідомою (діячі попередніх двох орієнтувались на Річ Посполиту й Російську імперію). Із погляду теоретичної логіки це теж слабе місце в його міркуваннях. Незрозуміло, що змусить інтелігенцію стати раптом національно свідомою. Суперечність була б подолана, якщо б М. Міхновський зазначав, що на Польщу та Росію орієнтувались не інтелігенція, а дворянські верстви, натомість нова інтелігенція різночинна, їй близькі прагнення соціальних груп, із яких вона сформована. М. Міхновський правий, коли оцінює як жахливе поширення навіть серед інтелігенції москвофільства, коли розвінчує сподівання українських демократів на те, що російські демократи після приходу до влади повернуть Україні її права. Але скинути самодержавство без союзу з російською демократією було неможливо.

Тактична недалекоглядність М. Міхновського призводила й до комічних гасел. У «Самостійній Україні» передбачалось «невтручання царського уряду у внутрішнє життя української республіки», з чого випливало, що українську республіку (незалежну або автономну) М. Міхновський уважав можливою за умов збереження самодержавства. Це свідчило про повне ігнорування реалій, адже саме проголошення такої республіки означало крах російського самодержавства.

Отже, на етапі становлення українського націоналізму виявилась низка теоретичних суперечностей, що обмежували потенціал руху. Частина його діячів, насамперед періоду «Братства тарасівців», схилилась до концепції політичної нації, що теоретично доводило можливість її узгодження з ідеологією націоналізму. Але непримиренність і войовничість руху не давали змоги сформувати теоретичні положення в цілісну систему. Спроба подолати суперечності шляхом прийняття концепції етнічної нації, яку здійснив М. Міхновський, робила націоналістичну ідеологію стрункішою, але унеможливила розбудову соціальних і політичних союзів, а відтак розширення соціальної бази до масштабів, які б давали змогу реалізувати цілі руху. Урешті, це зумовило низький рівень політичної суб'єктивності націоналістів і спробу в 1943 р. повернутися до «демократичного націоналізму». Події останніх років свідчать про можливість нового хитання націоналізму в бік етніцизму, але ці проблеми стоять за межами статті.

Література

1. Малиновський В. Міхновський Микола / В. Малиновський // Історія політичної думки : [навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл.] / [В.М. Денисенко, Л.Я. Угрин, Г.В. Шипунов та ін.]; за заг. ред. Н.М. Хоми. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – С. 443–444.
2. Міхновський М. Х заповідей УНП / М. Міхновський // Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст. : [[хрестоматія] / [О.І. Семків, М.В. Поліщук, В.І. Остудін та ін.]; за ред. О.І. Семківа. – Львів : Світ, 1996. – С. 141–142.
3. Міхновський М. Націоналізм – всесвітня сила / М. Міхновський // Націоналізм: Антологія / упор. О.Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 159–160.
4. Міхновський М. Націоналізм і космополітизм / М. Міхновський // Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст. : [хрестоматія] / [О.І. Семків, М.В. Поліщук, В.І. Остудін та ін.]; за ред. О.І. Семківа. – Львів : Світ, 1996. – С. 158–160.
5. Міхновський М. Робітнича справа в програмі Української Народної партії / М. Міхновський // Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст. : [хрестоматія] /

[О.І. Семків, М.В. Поліщук, В.І. Остудін та ін.]; за ред. О.І. Семківа. – Львів : Світ, 1996. – С. 138–141.

6. Міхновський М. Самостійна Україна / М. Міхновський // Націоналізм: Антологія / упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 147–158.

7. Міхновський М. Справа української інтелігенції в програмі Української Народної партії / М. Міхновський // Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст. : [хрестоматія] / [О.І. Семків, М.В. Поліщук, В.І. Остудін та ін.]; за ред. О.І. Семківа. – Львів : Світ, 1996. – С. 142–154.

8. Програма Братства Тарасівців (основні положення) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://constituanta.blogspot.com/2011/07/profession-de-foi-1893.html>.

9. Програмові засади Братства Тарасівців // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали : у 3 т. / упоряд. Т. Гунчак і Р. Сольчаник. – Б. м. : Сучасність, 1983. – Т. 1. – 1983. – С. 19–25.

10. Українська Народна партія і національне питання // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали : у 3 т. / упоряд. Т. Гунчак і Р. Сольчаник. – Б. м. : Сучасність, 1983. – Т. 1. – 1983. – С. 110–113.

Анотація

Перегуда Є. В. Теоретичні суперечності як «родимі плями» українського націоналізму (кінець XIX – початок XX ст.). – Стаття.

Еволюція політичної думки в Україні на зламі століть відзеркалювала специфіку розвитку капіталізму в регіоні та соціальної структури суспільства. Теза про єдність соціальних і національних завдань українського руху була теоретично правильною, але ставила складні проблеми в політичній сфері. До суперечностей «Братства тарасівців» належали одночасне декларування інтересів нації та висунення соціалістичних гасел, хитання між концепціями етнічної й політичної нації, висунення проміжних цілей у боротьбі за незалежність України при декларуванні «екстремізму щодо відступників». М. Міхновський намагався розв'язати ці суперечності шляхом переходу на платформу концепції етнічної нації та пріоритету національних питань над соціальними, але зворотнім боком цього стали ігнорування новітніх тенденцій соціального розвитку й неспроможність розбудови соціальних і політичних союзів, розширення соціальної бази до масштабів, які б давали змогу реалізувати цілі руху.

Ключові слова: націоналізм, «Братство тарасівців», Микола Міхновський, етнічна нація, суперечність, соціальні союзи, інтелігенція, український рух, соціалістичні гасла.

Анотація

Перегуда Е. В. Теоретические противоречия как «родимые пятна» украинского национализма (конец XIX – начало XX ст.). – Статья.

Эволюция политической мысли в Украине на рубеже веков отражала специфику развития капитализма в регионе и социальной структуры общества. Тезис о единстве социальных и национальных задач украинского движения был теоретически правильным, но ставил сложные проблемы в политической сфере. К противоречиям «Братства тарасовцев» принадлежали одновременное декларирование интересов нации и выдвижение социалистических лозунгов, колебания между концепциями этнической и политической нации, выдвижение промежуточных целей в борьбе за независимость Украины при декларировании «экстремизма относительно отступников». Н. Михновский пытался решить эти противоречия путем перехода на платформу концепции этнической нации и приоритета национальных вопросов над социальными, но обратной стороной этого стали игнорирование новейших тенденций социального развития и неспособность развития социальных и политических союзов, расширения социальной базы до масштабов, которые давали возможность реализовать цели движения.

Ключевые слова: национализм, «Братство тарасовцев», Николай Михновский, этническая нация, противоречие, социальные союзы, интеллигенция, украинское движение, социалистические лозунги.

Summary

Pereguda Y. V. Theoretical contradictions as «birthmarks» of Ukrainian nationalism (the end of XIX – early XX century). – Article.

The evolution of political thought in Ukraine at the turn of the centuries was reflecting the specificity of the development of capitalism in the region and of the social structure of society. The thesis of the unity of the social and national problems of the Ukrainian movement was theoretically correct, but put the challenges in the political sphere. The contradictions of Tarasivtsi Brotherhood were simultaneous declaration of interests of the nation and the advancement of socialist slogans, fluctuations between the concepts of ethnic

and political nation, the nomination of interim objectives in the struggle for the independence of Ukraine and declaration of extremism towards apostates. M. Mikhnovsky tried to solve these contradictions by going to the platform concept of the ethnic nation and priority of the national issues over social issues, but the reverse side of this were the ignoring of the latest trends in social development and the failure of the creation of social and political alliances, of the social base expanding to the scale, which made possible to achieve the movement objectives.

Key words: nationalism, Tarasivtsi Brotherhood, Mykola Mikhnovsky, ethnic nation, contradiction, social alliances, intellectuals, Ukrainian movement, socialist slogans.